

УДК 94(477)“192”: 339.5

**УКРАЇНА У РАДЯНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ
ДОБИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

Д. В. Архирейський

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)

Проаналізовано особливості зовнішньої торгівлі Української Соціалістичної Радянської Республіки доби нової економічної політики. В контексті налагодження зовнішньоекономічних відносин із західними країнами висвітлюються кон'юнктура імпорту та експорту УСРР, динаміка імпортих та експортних операцій, залежність української зовнішньої торгівлі від рішень московського керівництва.

Ключові слова: радянська держава; зовнішня торгівля; експорт; імпорт; економічні взаємовідносини.

This article analyzes the peculiarities of foreign trade in the Ukrainian Socialist Soviet Republic period of the New Economic Policy. In the context of establishing foreign economic relations with Western countries highlights the situation of import and export SSR, the dynamics of imports and exports, dependence Ukrainian foreign trade on the decisions of the Moscow leadership. There has gradually limiting the independence of the USSR in foreign markets as coagulation rate NEP. Advanced investigated the views of the Soviet leadership at the time to the role of private capital in foreign trade, as well as the features of the relationship with trade partners from capitalist countries.

Research carried out on the problem of a significant number of documentary material number of domestic Archives; the vast majority of archival sources for the first time introduced into the scientific revolution.

Key words: Soviet state; foreign trade; export; import; economic relations.

Постановка проблеми. Надії на позитивні перспективи України без перебільшення пов'язані з масштабом інтеграції нашої країни у світову економіку, рівнем її міжнародної економічної співпраці. Це твердження зобов'язує вітчизняних учених досліджувати відповідний досвід, у тому числі радянський. Доба нової економічної політики багато в чому перегукується із сьогоденням, зокрема з питанням зовнішньої торгівлі, додатково актуалізується проблема дослідження радянської економіки 1920-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зовнішня торгівля Української Соціалістичної Радянської Республіки не належить до популярних, отже, достатньо досліджених тем української і світової в цілому історіографії. Синтетичні й фундаментальні праці з означеної проблеми фактично відсутні, хоча окремі її аспекти, безперечно, знайшли відображення у працях істориків, зокрема радянських: Л. Маркова¹, В. Шишкіна²,

© Д. В. Архирейський, 2015

¹ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск: Издание Иркутского ун-та, 1987.

² Шишкин В. А. Советское государство и страны Запада в 1917–1923 гг. Очерки истории становления экономических отношений. – Л.: Наука, ЛО, 1969.

сучасних українських – С. Кульчицького³, О. Мовчан⁴, російських – Л. Нежинського⁵, А. Урядової⁶, М. Мельтюхова⁷, В. Молодякова⁸, закордонних – Ж. Соколоффа⁹, Н. Верта¹⁰, П. Тібо¹¹ та ін.

Мета статті – дослідити особливості зовнішньої торгівлі УСРР доби нової економічної політики.

Виклад основного матеріалу. Консолідація внутрішніх економічних сил могла сприяти активізації радянської держави на міжнародній арені. Втім заради утримання у своїх руках політичної влади більшовики змушені були вдатися до серйознішого внутрішнього економічного реформування. Важливим відповідним рішенням початку 1921 р. стало оголошення на X з'їзді РКП(б) відмови від курсу так званого воєнного комунізму і переходу до нової економічної політики. В. Ленін розгорнув “широку аргументацію на користь якомога скорішого укладення договорів із Заходом (навіть ціною деяких поступок з боку Радянської Росії) і надання концесій закордонним підприємцям...”¹². На порядку денному стояла й проблема укладання міждержавних торгових договорів та угод.

Проте більшовики не були б більшовиками, якби не спробували економічні взаємовідносини із Заходом підпорядкувати політичній доцільності. Л. Каменєв у березні 1921 р. запевняв: “З кожною лопатою вугілля, з кожною баржею нафти, яку ми отримуємо в Росії за допомогою західної технології, капітал буде рити собі могилу”¹³. На переконання французького дослідника Ж. Соколоффа, більшовики щиро вірили, що “їм вдасться посіяти розкол у зграї капіталістів, що оточує їх, якщо вони спритно будуть підкидати кістки то одному, то іншому з них”¹⁴. Подібно ситуацію оцінює Н. Верт, акцентуючи увагу на відповідних успіхах більшовицької дипломатії: “У 20-ті рр. Радянська країна нормалізувала свої міжнародні відносини, поступово входячи до світової

³ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996.

⁴ *Мовчан О. М.* Голод 1921–1923 рр. в Україні // Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. / упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова; за ред. С. В. Кульчицького. – К.: Освіта, 1992. – С. 45–61.

⁵ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917–1933 годах. – М.: Наука, 2004.

⁶ *Урядова А. В.* Генуэзская конференция и русская эмиграция // Вестник РГГУ. – М., 2009. – № 17/09. Серия “История науки. История России”. – С. 137–147.

⁷ *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – М.: Яуза, Эксмо, 2006. ; *его же*: Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. 1918–1939 гг. – М.: Вече, 2001.

⁸ *Молодяков В. Э.* Несостоявшаяся ось: Берлин-Москва-Токио. – М.: Вече, 2004.

⁹ *Соколофф Ж.* Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней, пер. с фран. Н. Ю. Паниной. – 2-е изд. – М.: Издат. дом ГУ ВШЭ, 2008.

¹⁰ *Верт Н.* Історія Радянської держави. 1900–1991: навч. посіб.; пер. з фр. – Рівне: Вертекс, 2001.

¹¹ *Тибо П.* Епоха диктатур; пер. с фр. Е. Клоковой. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998.

¹² *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 98.

¹³ *Соколофф Ж.* Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней. – С. 322.

¹⁴ Там же.

спільноти. Важливо, що цей процес відбувався на умовах радянської держави, яка, з одного боку, відмовилася платити борги царського уряду, але не відмовилася від ролі світового центру революційного руху, з іншого. Подвійність радянської зовнішньої політики, що витікає з цього, означала справжній переворот у нормах і правилах міжнародних відносин”¹⁵. Дуже схоже характеризують суть діяльності радянського наркома зовнішньої торгівлі Л. Красіна німецькі дослідники Г. Хільгер та А. Мейер: “Він ... вважає, що зарубіжному капіталу треба дозволити побудувати радянську економіку, а потім, замість сплати своїх боргів, пролетаріат покінчить із світовим капіталом за допомогою революції”¹⁶.

Відомо, що 1921 р. відзначився зовнішньополітичним і, як наслідок, зовнішньоторговельним проривом більшовицької держави. Починаючи з лютого, коли було підписано мирний договір між УСРР та Литвою, РСФРР офіційно уклала угоди, що мали також економічний зміст, із Персією, Афганістаном, Туреччиною, Монголією, а також торгові угоди з Англією, Норвегією, Австрією, Італією¹⁷. До початку 1922 р. радянські торгові представництва вже діяли в Німеччині, Чехословаччині, Польщі, Фінляндії. Л. Красін виступав за налагодження економічних і політичних зв'язків із західним світом, погоджуючись на будь-які економічні поступки, аби Захід допоміг врятувати вітчизняну промисловість¹⁸. Саме він найактивніше підштовхував більшовицьку верхівку до участі в Генуезькій конференції. Ленін підтримував Красіна, але здебільшого з політичних, а не економічних питань.

Свої інтереси в налагодженні економічних зв'язків з радянською державою мав і Захід, принаймні певні кола західноєвропейських політиків і промисловців. На початку 1920-х рр. “лідери деяких європейських держав почали серйозно замислюватись над доречністю встановлення економічних контактів з Радянською Росією”, але з політичних міркувань дотримувалися принципу “напівблокади” по відношенню до РСФРР¹⁹.

Російські дослідники В. Шишкін та Л. Нежинський зазначали, що деякі європейські лідери розробляли “варіанти теорії “економічного проникнення у більшовицьку Росію”, сподіваючись переконати більшовиків продовжити розвиток Росії шляхом “європейської еволюції”, парламентаризму, демократії тощо²⁰. Пальму першості в таких ініціативах радянський дипломат І. Майський віддавав лейбористській Англії, яка в 1921 р. “раніше за інші європейські держави уклала з Радянською Росією першу торгову угоду, що дала Радянському урядові визнання де-факто”²¹.

Угоду з Великобританією укладено 16 березня 1921 р., з неї “почалося встановлення офіційних дипломатичних і торгових відносин між Радянською Росією та знач-

¹⁵ *Верт Н.* Історія Радянської держави. – С. 230.

¹⁶ *Хільгер Г., Мейер А.* Россия и Германия. Союзники или враги? ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 210.

¹⁷ *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы. – С. 80.

¹⁸ *Урядова А. В.* Генуэзская конференция и русская эмиграция. – С. 138.

¹⁹ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 100.

²⁰ Там же. – С. 99 ; *Шишкин В. А.* Советское государство и страны Запада в 1917–1923 гг. – С. 246, 247.

²¹ *Майский И. М.* Воспоминание советского дипломата. 1925–1945 гг. – М. : Наука, 1971. – С. 141.

ними буржуазними державами”²². Англіїцям радянський уряд обіцяв натомість не втручатися (через Комінтерн) у їхні внутрішні справи²³. Позаяк англійську консервативно-політичну настороженість стосовно більшовицького режиму викоренити можливості не було, радянська сторона воліла перенести центр ваги у площину торгівлі. За свідченнями Майського, радянський торгпред “трав значну роль у керуванні радянськими економічними установами в Англії, тим більше що загальна кількість (радянських) “господарників” значно перевищувала кількість “дипломатів”²⁴. І. Майський, спираючись на англійські джерела, наводить такі статистичні дані, що характеризують англо-радянську торгівлю у 1921–1931 рр.²⁵ (табл. 1).

Таблиця 1

Роки	Імпорт з СРСР (млн ф. ст.)	Експорт у СРСР (млн ф. ст.)
1921	2,7	3,4
1922	8,1	4,6
1923	9,3	4,5
1924	19,8	11,1
1925	25,3	19,3
1926	24,1	14,4
1927	21,1	11,3
1928	21,6	4,8
1929	26,5	6,5
1930	34,2	9,3
1931	32,3	9,2
Усього	225,0	98,4

Як бачимо, за перше десятиріччя торгових контактів Англія в цілому більше ввозила радянських товарів (переважно це була сировина) і менше експортувала до СРСР.

Радянсько-англійська угода ніби спровокувала підписання договорів з іншими країнами, причому знайшлося місце і для зовнішньополітичної активності УСРР. 18 березня 1921 р. відбулось підписання мирного договору між РСФФР, УСРР та Польщею. Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР фактично встановлено 6 жовтня 1921 р., коли держави обмінялися послами²⁶.

Представник уряду УСРР на ризьких переговорах з Польщею Е. Квірінг у записці “Про дипломатичні представництва УСРР” наголошував, що “республіка повинна у перспективі мати самостійні посольства у великих державах (Англія, Франція, США, Німеччина та Італія)”, також мати посольство у Варшаві і консульства у Львові, Тернополі й Станіславі, представництва у Чехословаччині, Румунії, Австрії, тобто країнах з великою часткою українців. В інших країнах представники українського НКЗС мали

²² Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства : учеб. [для студ. высш. учеб. завед.]. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – С. 268.

²³ Майский И. М. Воспоминание советского дипломата. – С. 23.

²⁴ Там же. – С. 17.

²⁵ Там же. – С. 171.

²⁶ Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. – С. 108.

бути радниками чи секретарями радянських представництв²⁷. Така точка зору була негайно підтримана УСРР.

Угода з Великобританією стала своєрідним імпульсом для підписання аналогічної угоди з Німеччиною. У квітні укладено угоду між УСРР та Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими, а 6 травня 1921 р. РСФРР підписала з країною вже торгову угоду²⁸.

Підписання мирного договору між УСРР та Латвією відбулось 3 серпня 1921 р.²⁹ З 5 листопада 1921 р. до 31 січня 1922 р. спеціальна делегація УСРР на чолі з М. Фрунзе перебувала в Туреччині, де 2 січня 1922 р. дві чорноморські республіки підписали договір про дружбу та братерство³⁰. Цей договір передбачав також активні економічні взаємовідносини. 25 листопада 1921 р. УСРР підписала мирний договір з Естонією³¹. 7 грудня 1921 р. відбулось підписання тимчасової угоди між РСФРР і УСРР та Австрією³². З березня 1921 р. розпочались переговори радянської держави з Італією, але тільки 26 грудня цього року Італією було підписано попередню мирну угоду з РСФРР та окремо з УСРР³³.

Як бачимо, “країна Рад” із переходом до непу дійсно активізувала свою зовнішню політику, що автоматично посилювало перспективи зовнішньої торгівлі. 14 і 18 липня 1921 р. ВЦВК розглянув і затвердив циркуляр про відповідальних уповноважених представників РСФРР за кордоном³⁴. При цьому намагалися врахувати також потреби Наркомату зовнішньої торгівлі (НКЗТ). На повпредів у цей час, зокрема, покладалася охорона “матеріальних інтересів РСФРР при укладанні торгових договорів, угод, особливо ретельний добір контрагентів, причому від відповідальності повноважний представник не звільняється і за наявності санкції договору чи угоди центром, якщо розкриється неправильне інформування центру про умови ринку та пропозиції, які є”³⁵.

Договори радянських республік з РСФРР, укладені в 1920–1921 рр., на думку Л. Нежинського, як вони самі вважали, давали їм державне право на певну самостійність у сфері зовнішньої політики та економіки³⁶. Зокрема УСРР в 1921–1922 рр. уклала договори, крім вищеназваних країн, також з Латвією, Литвою, Німеччиною, Чехословаччиною. У цих країнах, а також в РСФРР і, за деякими даними, в Англії у березні 1922 р. діяли представництва УСРР³⁷.

²⁷ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 294, 295.

²⁸ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР: хронол. справ. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 236; Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 100; Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 328.

²⁹ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР: хронол. справ. – С. 238.

³⁰ Там же. – С. 239, 241.

³¹ Там же. – С. 239–240.

³² Там же. – С. 241; Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 101.

³³ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 609. – Арк. 72, 73.

³⁴ Там само. – Арк. 73.

³⁵ Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 147.

³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 4.

На думку С. Кульчицького, який аналізує спалах зовнішньополітичної активності УСРР, “дипломатичні зв’язки з іншими країнами були потрібні Раковському, щоб налагодити перш за все економічне співробітництво. Він створив наркомат зовнішньої торгівлі і окремою постановою Української економічної наради визнав ударність його роботи. З кінця 1921 р. утворено експортний фонд в 60 млн крб. золотом. Натиснувши на центральні відомства, голова українського уряду домогся істотної самостійності в роботі НКЗТ. У сферу впливу наркомату увійшли Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, Балканські країни, Туреччина”³⁸.

Залежність від Москви відчувалась у питанні створення українських торгових представництв за кордоном. 24 червня 1921 р. Рада праці та оборони (РПО) РСФРР після відповідних консультацій з урядом УСРР, затвердила постанову “Про представництва Укрзовнішторгу за кордоном”, чинність якої для України підтверджувалась рішенням місцевого уряду 22 липня³⁹. 29 серпня 1921 р. урядом затверджено “Положення про представників УСРР за кордоном”⁴⁰. Питання “про представників УСРР за кордоном” розглядалося на засіданні РНК 6 вересня 1921 р., а 7 грудня уряд УСРР розглядав питання про приписні каси при закордонних представництвах Уповноваженого НКЗТ РСФРР при уряді України (УпНКЗТ)⁴¹. Це свідчило про активізацію української зовнішньої торгівлі. Приймались й інші важливі рішення фінансового характеру. Так, 20 вересня 1921 р. уряд України вирішив відкрити кредит на суму 15 млн крб. “на попередні витрати з відправки надзвичайної місії в Ангору (Анкару. – Д. А.) для підписання мирного договору з Туреччиною”⁴².

Тодішнє керівництво республіки офіційно вважало, що торговельні відносини України із зовнішнім світом припинились у 1918 р. і поновилися лише в 1921 р.⁴³ Функції зовнішньоторговельного органу УСРР здійснювало управління Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР при РНК УСРР (інколи називали Укрзовнішторгом). 18 липня 1921 р. уряд РСФРР затвердив декрет “Про Уповноваженого Народного Комісаріату Зовнішньої Торгівлі на Україні та його органи”, 27 липня підтверджений урядом УСРР⁴⁴. Незабаром вийшов циркуляр УпНКЗТ про створення в Україні обласних та губернських відділень НКЗТ, відділи зовнішньої торгівлі створювалися при губернських і повітових виконкомах⁴⁵. Було затверджено “Положення про експортний відділ Управління НКЗТ УСРР та Півдня Росії”. Відділ мав займатися заготівлею товарів, призначених для експорту⁴⁶.

Про зовнішньоторговельну самостійність України свідчать протоколи РНК УСРР за цей період. Наприклад, 1 лютого 1921 р. на засіданні уряду розглядалось питання про доцільність укладання торгової угоди з Румунією, причому підкреслювалося, що це має зробити саме УСРР, а не РСФРР⁴⁷. Прикладом активізації зовнішньоторго-

³⁸ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 296.

³⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 68.

⁴⁰ Там само. – Спр. 611. – Арк. 163, 164.

⁴¹ Там само. – Спр. 613. – Арк. 81, 132 зв.

⁴² Там само. – Арк. 86.

⁴³ Там само. – Спр. 2302. – Арк. 3

⁴⁴ Там само. – Спр. 611. – Арк. 62–64; Спр. 613. – Арк. 69 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр. 299. – Арк. 24; Спр. 1257. – Арк. 76 зв.

⁴⁶ Там само. – Спр. 299. – Арк. 16.

⁴⁷ Там само. – Спр. 613. – Арк. 11 зв.

вельної діяльності УСРР може бути участь республіки на початку вересня 1922 р. у Празькій міжнародній виставці. Представник Раднаргоспу України інженер Коковихін займався організацією на виставці окремого українського павільйону⁴⁸. Про деяку зовнішньополітичну самостійність радянської України свідчила й постанова ВУЦВК “Про недійсність договору УСРР з Латвією” від 19 липня 1922 р.⁴⁹ А 21 серпня 1922 р. Українська економічна нарада (УЕН) затвердила постанову “Про організацію комісії з розробки торгового договору з Німеччиною”⁵⁰. Україна планувала взяти за основу цієї угоди попередньо укладений російсько-німецький торговий договір.

Незважаючи на всю активність у зовнішньоторговельній сфері, в 1922/23 господарському році торговий оборот радянської України становив лише 5,4 % від довоєнного рівня⁵¹.

У контексті державної монополії зовнішньої торгівлі радянське законодавство визначало механізми впровадження зовнішньоторговельних операцій. Зокрема, 29 вересня 1922 р. РПО РСФРР прийняла постанову “Про порядок видачі ліцензій для закупівель і продажу за кордоном”, яку УЕН зробила чинною на території республіки 3 листопада⁵². Основні тези цього закону: будь-які зовнішньоторговельні операції мали відбуватися за єдиним імпортно-експортним планом Укрзовнішторгу, затвердженим Держпланом; усі вантажі, які закуповувалися згідно з цим планом, не потребували спеціальних ліцензій, що видавалися Відділом регулювання УпНКЗТ; такі вантажі звільнялися від ліцензійного збору, всі зовнішньоторговельні операції повинні мати візу Бюро ліцензій УпНКЗТ; торгпреди УпНКЗТ за кордоном мали право давати дозвіл на ввезення імпортних товарів до України; з приватних осіб, які здійснювали імпортно-експортні операції, стягувався 2 % ліцензійний збір⁵³. У листопаді уряд УСРР затвердив постанову “Про порядок видачі ліцензій для закупівель і продажу за кордоном”⁵⁴.

До речі, 22 липня 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК, яка узагальнила нормативні акти щодо регулювання підприємницької діяльності приватних осіб⁵⁵. Приватник допускався до зовнішньої торгівлі, але в рамках держмонополії в цій галузі.

Актуальною залишалася проблема врегулювання відомчих відносин між РСФРР та УСРР, в тому числі у сфері зовнішньої торгівлі. 22 березня 1921 р. уряд України розглядав питання “про узгодження робіт наркомфінів і наркомторгів РСФРР та УСРР”⁵⁶. Заслухавши на засіданні 31 травня питання “про торговельні перспективи та організації Управління Уповнаркомзовнішторгу”, українські урядовці вирішили розробити положення про УпНКЗТ РСФРР при РНК УСРР, про місцеві органи УпНКЗТ, про закордонних представників УпНКЗТ і про Раду зовнішньої торгівлі при УпНКЗТ⁵⁷. Тобто

⁴⁸ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 11 ; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1257. – Арк. 20.

⁴⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1257. – Арк. 36 зв.

⁵⁰ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 29 зв., 34; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1257. – Арк. 96 зв.

⁵¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2302. – Арк. 3.

⁵² Там само. – Спр. 1257. – Арк. 132 зв.

⁵³ Там само.

⁵⁴ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 51 зв.

⁵⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 207.

⁵⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 20.

⁵⁷ Там само. – Арк. 46 зв.

йшлося про інституалізацію зовнішньої торгівлі. Положення про УпНКЗТ було затверджено урядом УСРР вже 11 червня 1921 р.⁵⁸ Питання про склад Ради зовнішньої торгівлі розглядалося на засіданнях уряду 17, 24 та 28 червня 1921 р.⁵⁹ До складу Ради зовнішньої торгівлі, яка діяла при УпНКЗТ, включалися представники Раднаргоосу, наркоматів шляхів сполучення, землеробства, фінансів, закордонних справ, продовольства, а також Південного бюро Всеросійської центральної ради профспілок та Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних організацій (Вукоспілки).

У 1922 р. продовжувалася реструктуризація зовнішньоторговельного відомства України, зумовлена постановою ВУЦВК “Про місцеві органи Уповнаркомзовнішторгу” від 30 серпня 1922 р. Ліквідовувалися територіальні відділи УпНКЗТ, натомість запроваджувався інститут представників УпНКЗТ при губвиконкомах. У цілому по Україні організацією і проведенням зовнішньоторговельних операцій займалася відтепер Українська державна контора з експорту та імпорту (Укрдержторг)⁶⁰.

Ситуація в справі розвитку зовнішньої торгівлі УСРР ускладнювалася поспішними ініціативами і намаганнями РСФРР установити в цій сфері свій повний контроль. Про те, як УСРР виторговувала собі “місце під сонцем”, свідчить проект однієї постанови уряду РСФРР, який розроблявся під особистим контролем Раковського. У проекті, зокрема, зазначалося: “1. Доручити наркоматам РСФРР у двотижневий термін виділити із своїх заявок затверджену РНК (РСФРР) частину, що має відношення до України. 2. Доручити НКЗТ (РСФРР) виконати заявку України і направляти закуплене (за кордоном) у розпорядження українських наркоматів через Уповноваженого НКЗТ (при РНК УСРР). 3. Ввести до Ради зовнішньої торгівлі (РСФРР) представника України з правом вирішального голосу з питань українського імпортно-експортного плану. 4. Доручити НКЗТ (РСФРР) спільно з українським урядом складати самостійний імпортно-експортний план для здійснення товарообміну на селі ...”⁶¹. Хоча цей декрет РНК РСФРР підписано 22 березня 1921 р. і швидко впроваджено в дію на території України (рішенням уряду останньої від 2 квітня 1921 р.)⁶², російське керівництво в цілому подібних претензій від України терпіти не бажало. НКЗТ РСФРР намагався тримати ситуацію в Україні під своїм контролем. Імпортний відділ НКЗТ, наприклад, цікавився станом українських морських портів, їх здатністю приймати імпортні вантажі, станом припортових елеваторів, холодильників, іншої важливої інфраструктури⁶³. Москва через свої НКЗС та НКЗТ контролювала рух вантажних і пасажирських суден, які проходили через Одеський порт⁶⁴. Український уряд був змушений постійно звірятися з московським центром, для кого саме – Росії чи України – надходять імпортні вантажі через українські порти⁶⁵.

Матеріали засідань уряду України з усією очевидністю свідчать про те, наскільки проблема імпорту для більшовиків була важливою. В Україні створено спеціальну комісію, яка від імені уряду займалася розподілом імпортних товарів між державними

⁵⁸ Там само. – Арк. 52 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк. 6 зв., 58, 60.

⁶⁰ Там само. – Спр. 1257. – Арк. 76 зв.

⁶¹ Там само. – Спр. 609. – Арк. 98.

⁶² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 25.

⁶³ Державний архів Харківської області. – Ф. Р-341. – Оп. 3. – Спр. 99. – Арк. 9.

⁶⁴ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 32–34.

⁶⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1258. – Арк. 65.

установами та організаціями. Проблеми розподілення імпортованих вантажів обговорювалися на засіданнях РНК 24 червня, 5 липня 1921 р.⁶⁶

На засіданні урядової Особливої комісії з палива і продовольства 24 вересня 1921 р. розглядалося питання “про створення реальної бази для операцій із зовнішньої торгівлі”. Йшлося про виконання декрету щодо створення “експортного фонду для забезпечення потреб УСРР в імпортованих товарах”⁶⁷. Для створення цієї “реальної бази” пропонувалося поставити перед РПО РСФРР питання “про забронювання за УСРР експортного фонду на загальну суму п’ятдесят млн золотих карбованців по цінах довоєнного часу за умови, що цей фонд буде відданий у розпорядження УпНКЗТ для реалізації через свої закордонні представництва ...”⁶⁸. У свою чергу, УпНКЗТ мав би “з’ясувати наявність експортних ресурсів Республіки, скласти оперативний план поповнення до 50-ти млн (крб.) експортного фонду шляхом заготівлі кількості, якої не вистачає до цієї цифри...”. Така робота мала виконуватися державно-господарськими органами, трестами, кооперативними організаціями.

Отже, як бачимо, під час переходу до непу експорт розглядався як засіб отримання імпортованих товарів, які, у свою чергу, мали насичувати внутрішній споживчий ринок, а також інвестуватись у відновлення радянської промисловості. На цьому етапі УСРР, хоча й залежала в цілому від московського центру, проте мала деяку самостійність дій на зовнішній арені. Необхідність для уряду УСРР піклуватися про власний республіканський експортний фонд обумовлювалась двома причинами. По-перше, тим, що Україна, точніше її ресурси, включалася Москвою у загальнорадянські експортно-імпортовані операції, тому мала виділяти частину своєї продукції для поповнення експортного фонду всієї “країни Рад” (саме до загальнорадянського експортного фонду, наприклад, надходив у цей час український хліб. Тільки з 1 до 23 жовтня 1921 р. з України вивезено 2973 вагонів продовольства: 2357 – до Росії, 414 – на Кавказ і 202 – до Криму. Частина українського продовольства як гуманітарна допомога направлялася голодуючим Росії, але значна частка йшла на продаж за кордон як російський експорт⁶⁹). По-друге, власний експортний фонд забезпечував Україні деяку самостійність у сфері зовнішньої торгівлі, щоправда, цей факт часто викликав, як уже зазначалося, непорозуміння у відносинах з Москвою. Питання про створення свого експортного фонду розглядалося на засіданні уряду УСРР 17 серпня 1921 р.⁷⁰ Тоді ж була затверджена відповідна постанова РНК⁷¹. Ця проблема настільки захопила український уряд, що на іншому засіданні, 6 вересня, уряд вирішив створити надзвичайну комісію з експортного фонду⁷². 21 листопада 1921 р. РПО РСФРР затвердила постанову про експортний фонд України, чинність якої уряд підтвердив 24 листопада⁷³. А 29 листопада уряд вже розглядав питання про затвердження експортного плану на 1922 р.⁷⁴

⁶⁶ Там само. – Спр. 613. – Арк. 58, 63 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 415. – Арк. 10.

⁶⁸ Там само. – Арк. 12.

⁶⁹ Там само. – Спр. 613. – Арк. 103, 107.

⁷⁰ Там само. – Арк. 77 зв.

⁷¹ Там само. – Спр. 611. – Арк. 126, 127.

⁷² Там само. – Спр. 613. – Арк. 81 зв.

⁷³ Там само. – Арк. 125.

⁷⁴ Там само. – Арк. 128.

Уряд УСРР продовжував піклуватися про експортний фонд республіки і в подальшому. Для впорядкування інформації про наявні в Україні експортні товари за наказом Раднаркому було розроблено навіть спеціальний формуляр, який періодично заповнювався промислово-господарськими установами, організаціями тощо⁷⁵. Подекуди український уряд мав вирішувати дилему: чи експортувати сировину або якусь продукцію, що була потрібна вітчизняній промисловості. Наприклад, у листопаді 1922 р. УЕН розглядала питання “про необхідність заборони вивезення за кордон вовни та коноплі”⁷⁶.

Що експортувалося з України на початку непу? Хутро, чорний металобрухт, деякі кольорові метали⁷⁷. Щоправда, 8 жовтня 1922 р. УЕН заборонила вивозити всі кольорові метали і чітко прописала, які саме види чорного брухту дозволялося експортувати, а які – ні⁷⁸. Очевидно, це обумовлювалося потребами вітчизняної промисловості у металах. Декретом Раднаркому УСРР від 23 березня та постановою УЕН від 23 червня 1922 р. заборонявся експорт “шкіряної сировини, що вироблялася в Україні”⁷⁹. З України (як правило, з Волинської та Чернігівської губерній) експортувалися лісоматеріали, а також лікарські трави⁸⁰. Інколи експорт був винятково одноразовим (вивезення в березні 1922 р. кінської шкіри)⁸¹. Через Маріуполь експортували донбаське вугілля⁸². На засіданні УЕН 4 серпня 1922 р. було затверджено номенклатуру сировини та товарів, що пропонувалися для експорту. Щоправда, ця українська номенклатура мала бути затверджена ще й Держпланом РСФРР⁸³. У серпні 1922 р. УЕН затвердила статут товариства “Експортруда”⁸⁴. У жовтні того ж року УЕН просила в РПО звільнити експортовану з України марганцеву руду від мита⁸⁵. Тоді ж уряд УСРР готовий був експортувати до Туреччини сурум (протичумну сироватку)⁸⁶. Експортну сільськогосподарську сировину (коноплі, кінський волос, кишки, пух, пір’я, ганчір’я, хміль, мемельську клепку) вивозили переважно залізницею через Житомир і станцію Здолбунів на польському кордоні. Експорт ішов на адресу українських торгпредств, які мали реалізувати його за кордоном⁸⁷.

Імпортні вантажі надходили до України або залізницею через Польщу, або морем через Одесу, Феодосію, з початком навігації – через Маріуполь та Миколаїв. Україна в 1921 р. закуповувала за кордоном наукову та спеціальну літературу⁸⁸. На початку

⁷⁵ Там само. – Спр. 1257. – Арк. 58.

⁷⁶ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 51 зв.

⁷⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1257. – Арк. 22 зв., 24, 25.

⁷⁸ Там само. – Арк. 109 зв.

⁷⁹ Там само. – Арк. 23.

⁸⁰ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 45, 45 зв.; спр. 62. – Арк. 21; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1258. – Арк. 2 зв., 36.

⁸¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1258. – Арк. 57.

⁸² Там само. – Арк. 66.

⁸³ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 13, 29 зв.

⁸⁴ Там само. – Арк. 26.

⁸⁵ Там само. – Арк. 45.

⁸⁶ Там само. – Арк. 39 зв.

⁸⁷ Там само. – Спр. 62. – Арк. 129, 183.

⁸⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 97 зв., 112 зв.

лютого 1922 р. увозились протипожежні засоби та автомашини⁸⁹. На початку березня 1922 р. імпортовано значну партію сільськогосподарських машин і продовольство для Донбасу⁹⁰. Тоді ж на кредит у 50 тис. фунтів стерлінгів окремо для Донбасу було закуплено жито⁹¹. У 1922 р. до України імпортували також хімікалії, перев'язувальні матеріали, гумові вироби, рослинну олію, лікарські трави. Уряд УСРР звертався до РПО з проханням зняти мито на імпортні трактори⁹². У липні 1922 р. розглядалося питання про закупівлю у Франції чи Вірменії виноградних чубуків⁹³. Тоді ж у Варшаві для голодуючих України закупили 50 тис. пудів жита⁹⁴. У листопаді 1922 р. планово ввозилися сільськогосподарські машини, цукор та мануфактура⁹⁵. У 1923 р. було заборонено імпортувати до СРСР міцні спиртні напої та спирт⁹⁶.

Інколи іноземні торговці самостійно завозили товари на територію України. Показовий випадок з пароплавом “Лемнос”, який 30 травня 1922 р. доставив 1250 т товарів комерсанта Понатопуло. 1100 т закупила Одеська контора УпНКЗТ, яка, проте, відмовилась викупляти інші 150 т товарів через відсутність потреби в них. Деякі організації виявили бажання взяти ці товари дешевше. Отож, пропонувалося перевезти ці товари на склади внутрішньої Харківської митниці, сплачуючи ввізне мито частинами⁹⁷.

Уряд УСРР намагався зробити так, аби всі імпортні операції здійснювалися відповідно до плану, тобто окремим установам, організаціям, відомствам, не кажучи вже про приватних осіб, заборонялося здійснювати закупівлі за кордоном в обхід самого уряду⁹⁸.

Голод 1921–1923 рр., який охопив терени України та Росії, суттєво вплинув у цей час на процеси переміщення через кордони вантажів, передовсім гуманітарних. Звісно, ввезення гуманітарних вантажів важко назвати зовнішньою торгівлею, проте треба врахувати максимальне залучення до прийому і розподілу цих вантажів різних структур зовнішньоторговельного відомства, у тому числі митних.

Голод істотно вплинув на економіку УСРР в цілому і зовнішньоекономічний баланс республіки зокрема. Спочатку, незважаючи на голод в самій Україні, Москва зобов'язала її допомагати голодуючому Поволжю. До кінця 1921 р. українське продовольство спрямовувалося переважно в голодуючі райони РСФРР, причому голодуючі губернії України змушені були самозабезпечуватися. На початку 1922 р. по лінії ЦК Допголаду в Україні заготовлялося зерно для Поволжя і в цілому для Росії⁹⁹; з Росії ввозилося взуття для обміну на понаднормове зерно для голодуючих з РСФРР¹⁰⁰. Наприкінці

⁸⁹ Там само. – Спр. 1258. – Арк. 18 зв.

⁹⁰ Там само. – Арк. 45 зв.

⁹¹ Там само. – Арк. 55.

⁹² ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 5 зв.

⁹³ Там само. – Арк. 8 зв.

⁹⁴ Там само. – Спр. 62. – Арк. 452.

⁹⁵ Там само. – Спр. 52. – Арк. 51.

⁹⁶ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-422. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 36.

⁹⁷ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 502.

⁹⁸ Там само. – Спр. 52. – Арк. 3 зв.

⁹⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1258. – Арк. 3, 7 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 11.

січня 1922 р. до України надійшла телеграма В. Леніна і В. Молотова про негайну відправку посівного матеріалу в голодні райони Поволжя¹⁰¹. Наркомпрод РСФРР вимагав, аби до 15 лютого УСРР відвантажила для росіян ще 1900 тис. пудів посівних матеріалів¹⁰². До Росії вивозився український цукор¹⁰³. Москва взагалі намагалася перехопити контроль над цукровою промисловістю України: незважаючи на те, що 80 % підприємств Цукортресту розміщувались в Україні, місцева влада вже в 1922 р. фактично не впливала на їх діяльність¹⁰⁴. Уряд РСФРР установлював контроль над стратегічними для того часу галузями економіки, важливими також для розвитку зовнішньої торгівлі.

Тільки в грудні 1921 р. для України “майже наполовину – з 57 до 27 млн пудів – було зменшене завдання щодо вивезення хліба в РСФРР за продподатком. Це дало змогу уряду УСРР знизити розмір продподатку для неврожайних губерній та замінити його сплату грошима”¹⁰⁵. Лише у травні 1922 р. на неодноразові прохання й вимоги очільників України “припинити вивіз продовольства з УСРР (до РСФРР) це питання було вирішено позитивно. З літа того року всі кошти, які надходили у фонд боротьби з голодом у республіці, почали використовуватися для голодуючих України. Але до того часу продовольчі ресурси України були майже повністю вичерпано. Згідно з планом хлібозаготівель в РСФРР вивезли близько третини зерна, зібраного за продподатком”¹⁰⁶.

Саме через голод “з метою імпорту продовольства та насіння було переглянуто план закордонних закупівель, розрахований спочатку на придбання переважно промислового устаткування і транспортних засобів. Але своєчасному укладанню зовнішньоекономічних угод насамперед перешкоджала вичерпаність державних валютних ресурсів. Для термінового поповнення валютного фонду держава змушена була вдаватися до адміністративно-репресивних заходів: вилучення запасів з філателії, музейного майна та церковних цінностей. Адже тільки після їх здійснення навесні та влітку 1922 р. з’явилися реальні можливості сільськогосподарського імпорту”¹⁰⁷.

У вересні 1921 р. у Берліні створено Міжнародний робітничий комітет допомоги голодуючим у Росії (Міжробдоп). Міжробдоп з Нью-Йорка, Філадельфії, Гамбурга, Штеттіна, Осло, Копенгагена, Марселя постачав гуманітарну допомогу для населення голодуючих регіонів Росії. Частина цих вантажів, очевидно, йшла через чорноморські порти України та Криму. Назагал Міжробдоп направив до Росії понад 3 млн пудів продовольства, одягу, медикаментів тощо¹⁰⁸. З серпня 1921 р. гуманітарну допомогу РСФРР почала надавати Американська адміністрація допомоги (АРА). До липня 1922 р. до Росії цією організацією було переправлено понад 425 тис. т зерна та інших видів продовольства¹⁰⁹.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 11 зв.

¹⁰² Там само. – Арк. 29 зв.

¹⁰³ Там само. – Арк. 3.

¹⁰⁴ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 45 зв.

¹⁰⁵ Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 54.

¹⁰⁶ Там само. – С. 57.

¹⁰⁷ Там само. – С. 51.

¹⁰⁸ Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 116.

¹⁰⁹ Там же. – С. 120.

На відміну від РНК РСФРР, який, як бачимо, ще з літа 1921 р. почав залучати закордонні кошти на боротьбу з голодом, “уряд УСРР майже до початку 1922 р. не звертався за допомогою ні до уряду РСФРР, ні до закордонних держав. Як зазначалося у доповідній записці Раковського Леніну про збір хліба в Україні, “різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну лише в січні і лише після того, як вони самі полізли туди за згодою РСФРР”. Тому тільки з середини 1922 р. вони розгорнули активну діяльність в УСРР. Усі іноземні організації лише того року постачали в Україну близько 2,3 млн пудів продовольства, з них переважну частину забезпечила Американська адміністрація допомоги”¹¹⁰.

Незважаючи на очевидну проблему голоду в самій Україні, Москва не відмовлялася в ці роки від українського хліба як експортного товару. О. Мовчан зазначає, що “надходження продподатку 1922/23 р. в Україні становило близько 102,5 млн. пудів зерна, тобто на чверть перевищило рівень попереднього року. Водночас частка України у формуванні загальносоюзного хлібного фонду майже не змінилася. Тільки обсяг хлібного експорту відповідав можливостям відчуження зерна від внутрішньореспубліканського споживання. Крім того, хліб з України активно вивозився в РСФРР та інші радянські республіки. Лише з серпня 1922 р. по січень 1923 р. туди надійшло понад 9 млн пудів зерна”¹¹¹. За іншими даними, під прямим тиском Москви УСРР змушена була відрахувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн пудів зерна в експортні ресурси¹¹². На думку С. Кульчицького, “як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом усього 1922 р. і продовжувався у першій половині 1923 р.”, проте аби “експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод”¹¹³.

Як зазначалось, уряд РСФРР дозволив Україні отримувати закордонну гуманітарну допомогу для голодуючих районів тільки з березня 1922 р.¹¹⁴ Однак уже на засіданні УЕН 9 лютого 1922 р. обговорювалось питання про налагодження з АРА постійного зв'язку¹¹⁵. Гуманітарна допомога від цієї організації, передовсім посівна кукурудза, йшла переважно через Одесу¹¹⁶. Уряд УСРР дбав про фінансування розвантаження гуманітарних вантажів АРА для України¹¹⁷. У жовтні 1922 р. уряд республіки добивався від Москви звільнення від мит сільськогосподарських машин, що ввозилися на адресу організації Ф. Нансена, і вантажівок, ввезених для АРА¹¹⁸.

Зарубіжна гуманітарна допомога для України тривала з березня 1922 р. по червень 1923 р. За цей час Міжробдоп надав голодуючим України 383 тис. продовольчих

¹¹⁰ Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. в Україні. – С. 52.

¹¹¹ Там само. – С. 58, 59.

¹¹² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 200, 201.

¹¹³ Там само. – С. 201.

¹¹⁴ *Архірейський Д. В.* Українська преса Канади про українсько-російські економічні взаємини під час голоду 1921–1923 рр. (за матеріалами книги Р. Сербина) // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. – С. 171.

¹¹⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1258. – Арк. 28.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 3, 60 зв.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 22 зв.

¹¹⁸ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 40 зв.

пайків, місія Ф. Нансена – 12,2 млн, АРА – 180,9 млн пайків¹¹⁹. Важко перевести це у конкретну вагу, але розуміємо пропорційність наданої допомоги.

Із зими 1921–1922 рр. надзвичайно актуальною для України стала проблема ввезення посівного матеріалу. Уряд УСРР постійно контролював надходження до республіки імпортованих посівматеріалів, причому ці вантажі призначалися як для України, так і для Росії¹²⁰. Зокрема, з Америки ввозили посівну кукурудзу, й саме для її прийому прискореними темпами відновлювалася портова інфраструктура¹²¹. Станом Маріупольського порту неодноразово цікавилася УЕН¹²². На початку лютого 1922 р., наприклад, до Одеси прибув американський пароплав з продовольством для голодуючих дітей, інше судно з Америки з посівною кукурудзою прийшло до Феодосії в березні¹²³. У березні ж 1922 р. надійшла американська пшениця для посівної кампанії¹²⁴.

Посівна кукурудза закуповувалась і в Румунії, хоча з цією країною через бессарабську проблему Україна не мала офіційних дипломатичних відносин (економічні зв'язки з Румунією тоді підтримувалися через Варшаву)¹²⁵. Судна з румунською кукурудзою йшли з Констанци на Одесу, Маріуполь та Миколаїв¹²⁶. Ближче до весни уряд УСРР прийняв рішення про закупівлю насіння в Болгарії¹²⁷. З-за кордону імпортувався ячмінь для посіву, який у цей час закуповувався в Чехословаччині та ввозився через Польщу і Здолбунів, причому Польща інколи чинила деякі перешкоди радянським вантажам¹²⁸.

Уряд УСРР навіть брав позику для імпортування посівного матеріалу¹²⁹. У березні 1922 р. Раднаркомом розроблялося питання “про сільськогосподарський кредит в Америці”¹³⁰. Питання посівного матеріалу для голодуючої України набувало такого значення, що більшовицький провід, який, як правило, ігнорував приватний сектор, у січні 1922 р. дозволив селянам болгарських колоній Олександрівської губернії закуповувати насіння на батьківщині їхніх предків¹³¹. Питання про залучення селян до участі у зовнішній торгівлі розглядалося на засіданні РНК УСРР 17 червня 1921 р.¹³²

Імпорт посівного матеріалу в цілому контролювався Наркоматом зовнішньої торгівлі РСФРР, і без санкції Москви український уряд мало що міг зробити. 10 лютого 1922 р., наприклад, УЕН прийняла рішення просити наркома зовнішньої торгівлі Росії Л. Красіна щодо додаткової закупівлі на кошти Уккранднаргоспу 7 тис. т посівної

¹¹⁹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 201.

¹²⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1258. – Арк. 33 зв., 34 зв., 35, 38, 38 зв., 40, 47 зв.

¹²¹ Там само. – Арк. 10 зв., 16 зв., 22 зв., 30 зв.

¹²² Там само. – Арк. 27 зв., 33 зв., 45 зв.

¹²³ Там само. – Арк. 28, 44.

¹²⁴ Там само. – Арк. 57 зв.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само. – Арк. 24, 24 зв., 30, 30 зв., 39 зв., 48 зв., 54 зв., 64.

¹²⁷ Там само. – Арк. 33 зв.

¹²⁸ Там само. – Арк. 28 зв., 39 зв., 54 зв., 60.

¹²⁹ Там само. – Арк. 40 зв.

¹³⁰ Там само. – Арк. 52.

¹³¹ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 20.

¹³² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 56 зв.

пшениці¹³³. Таким чином, слід зауважити, Росія використовувала транзитний потенціал України, контролювала організаційні та фінансові аспекти зовнішньоторговельних операцій УпНКЗТ, крім того, за рахунок української сільськогосподарської продукції, надзвичайно важливої в умовах прогресуючого голоду, розв'язувала свої внутрішні проблеми (як зазначалось, забезпечувала продовольством своїх голодуючих) і поповнювала загальнорадянський експортний фонд.

Хоча УСРР у 1921 р. мала вихід на світовий ринок, республіка, в межах діючої монополії зовнішньої торгівлі, була зобов'язана узгоджувати всі експортно-імпортні дії з НКЗТ РСФРР. Рівень залежності України від Росії у зовнішньоторговельній сфері на засадах непу можна проілюструвати на такому прикладі. У листопаді 1921 р. УпНКЗТ РСФРР при уряді УСРР повідомив, що станом на липень імпортні заявки УСРР, які передбачали 10 % товарних відрахувань для України від усього радянського імпорту, фактично не виконуються. За домовленістю з Красіним товарні відрахування на другу половину року замінено на валютний еквівалент (точніше, 10 % передбачалося для всіх наркоматів УСРР і 20 % – для наркомату охорони здоров'я). Уряд України поррахував, що сума валютних відрахувань становить 2371 тис. зол. крб. На всю суму було складено загальний імпортний план для України, який вчасно передали до НКЗТ РСФРР. ВРНГ та Держплан РСФРР визнали право України на ці гроші, однак відмовили їй у них, мовляв, треба було надати весь пакет заявок конкретних потреб в імпортних товарах. Натомість Україні було запропоновано експортувати сировину на зазначену суму, щоб компенсувати втрати, причому явно йшлося про додатковий експортний ресурс, крім основного, що передавався республікою до загальнорадянського експортного фонду. Таким чином, РСФРР фактично привласнила український золотий кредит, причому треба зауважити, що проігноровані українські імпортні заявки стосувалися переважно сільськогосподарської техніки і посівного насіння, тобто актуальних товарів для голодної другої половини 1921 р.¹³⁴

Натомість українські урядовці, як зазначалося, вимагали від Москви фінансування розвантажувальних робіт, насамперед в містах Одесі та Феодосії, через які надходили вантажі для Росії, в тому числі по лінії АРА. На середину березня 1922 р. РСФРР заборгувала за ці роботи 70 млрд крб.¹³⁵ Крім затримки фінансів, Росія постійно затримувала у себе вагони, в яких з України переправляли до РСФРР зерно¹³⁶.

Успішність експортно-імпортних операцій залежала від розв'язання транспортної проблеми. Уряд радянської України піклувався, наприклад, про відновлення вітчизняного флоту. 4 червня 1921 р. було створено спеціальну комісію, яка мала займатися націоналізацією торгового флоту, розробкою законів про портові збори і судноплавство, облаштуванням портової інфраструктури тощо. Відповідні питання розглядалися на засіданнях РНК УСРР 24 червня, 27 липня, 30 серпня 1921 р.¹³⁷

Доки ж не з'явився власний торговий флот, морські перевезення доводилося здійснювати на зафрахтованих іноземних суднах, що було вкрай не вигідно з фінансової

¹³³ Там само. – Спр. 1258. – Арк. 30.

¹³⁴ Там само. – Спр. 415. – Арк. 30.

¹³⁵ Там само. – Спр. 1258. – Арк. 57 зв.

¹³⁶ Там само. – Арк. 60.

¹³⁷ Там само. – Спр. 613. – Арк. 58, 69 зв., 79 зв.

точки зору. Тому структурами УпНКЗТ враховувалася відповідна кон'юнктура. Наприклад, наприкінці 1921 р. дешевше було фрахтувати пароплави Добровольчого флоту, які могли перевозити вантажі під французьким, італійським прапором чи прапором самого Добровольчого флоту. Закордонні представники НКЗТ РСФРР чи УпНКЗТ мали лише гарантувати, що такі пароплави не будуть затримуватися радянською владою¹³⁸. Болгарську та румунську кукурудзу перевозили на грецьких пароплавах¹³⁹.

Протоколи РНК УСРР свідчать про важливу роль Одеського порту у тогочасній радянській зовнішній торгівлі. Уряд України тримав під постійним контролем усі імпортні операції, що здійснювалися через цей порт. Так, 7 червня 1921 р. на засіданні РНК розглядалося питання про розвантаження пароплавів, котрі прибували до Одеси¹⁴⁰. В листопаді 1922 р. для контролю розвантажувальних робіт в Одеському порту було навіть створено урядову комісію¹⁴¹. Прискорювалося відновлення інфраструктури інших портів України та Криму. Уряд постійно цікавився “станом каботажу південних портів”, підготовкою до навігації 1922 р., “відкриттям чорноморських портів”¹⁴². Хоча РПО РСФРР ще 27 квітня 1921 р. затвердила постанову “Про управління морськими торговельними портами”, УЕН тільки 10 березня 1922 р. вирішила зробити цей закон чинним на території України. В той же день УЕН перезатвердила й іншу постанову РПО “Про наради з портових справ” від 24 червня 1921 р.¹⁴³. Влітку 1922 р. уряд УСРР продовжував розробляти правові норми торгового мореплавства, узгоджуючи їх із законодавством РСФРР. 21 серпня, наприклад, УЕН затвердила “Положення про обласний комітет із портових справ”¹⁴⁴. Отже, уряд УСРР, розпочавши відновлення портової інфраструктури в 1921 р., й наприкінці 1922 р. ніяк не міг нормалізувати цю галузь.

Слід констатувати, що з 1922 р. зовнішньополітичні ініціативи уряду УСРР “рідко закінчувалися результативно через зростаючий опір центру”¹⁴⁵. Як зазначив російський дослідник Л. Нежинський, “поступово стало з'ясовуватися, що декларовані в угодах з РСФРР “незалежність” і “суверенітет” кожної із сторін для російського партійно-державного керівництва ... були не більше ніж “ширма”, що камуфлювала зовсім інші його погляди й наміри на майбутнє взаємовідносин московського центру з окраїнними землями і регіонами колишньої Російської імперії”¹⁴⁶. “До столиць цих республік все частіше надходили з центру сигнали незадоволення надто великою “самостійністю”, що проявлялася ними на міжнародній арені, лунала різка, далеко не завжди об'єктивна критика “неправильного”, на думку Москви, зовнішньополітичного курсу республік, їх дій у сфері зовнішньої торгівлі ...”¹⁴⁷. Як наслідок, 8 грудня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) заборонило радянським республікам укладати міждержавні угоди без дозволу НКЗС РСФРР¹⁴⁸.

¹³⁸ Там само. – Спр. 415. – Арк. 132.

¹³⁹ Там само. – Спр. 1258. – Арк. 67 зв.

¹⁴⁰ Там само. – Спр. 613. – Арк. 50 зв.

¹⁴¹ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 52 зв.

¹⁴² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1258. – Арк. 30 зв., 32.

¹⁴³ Там само. – Арк. 51.

¹⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 17 зв., 29 зв.

¹⁴⁵ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 296.

¹⁴⁶ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 147.

¹⁴⁷ Там же.

¹⁴⁸ Там же. – С. 149.

У квітні 1922 р. під тиском Москви український уряд був змушений закрити представництва у країнах Балтії, РСФРР не дозволила відкрити торгове представництво в Італії, у травні Литвинов і Чичерін заблокували переговори УСРР з Німеччиною¹⁴⁹. 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про згортання апарату НКЗС”, а у серпні 1923 р. консулати і дипломатичні служби УСРР були злиті з апаратом НКЗС СРСР. Апарат НКЗС УСРР припинив існування 20 вересня 1923 р.¹⁵⁰

Таким чином, уже у 1922–1923 рр., що в часі збігається з процесами створення СРСР, УСРР була фактично позбавлена власної, навіть ілюзорної, зовнішньої політики. Республіканські господарсько-торгові організації, які встигли вийти на міжнародний ринок, втратили політичне прикриття своєї діяльності і, немов пасинки, були змушені звертатися до загальносоюзних повноважних представництв, які не завжди поспішали на допомогу зовнішньоторговельним структурам України.

З 1922 р. у складі Управління УпНКЗТ при Відділі регулювання діяло Бюро ліцензій, яке на участь у зовнішньоторговельних операціях видавало дозволи двох видів: дозвільні свідоцтва та посвідчення. Перші видавалися державним установам, господарським організаціям, кооперативним товариствам, а також приватним особам і товариствам, які здійснювали експортно-імпорتنі операції за власні кошти; посвідчення отримували державні установи, які брали участь у зовнішньоторговельних операціях за державним планом і за державні кошти¹⁵¹. Без зазначених документів експортні та імпорتنі вантажі не могли пройти через радянський митний контроль.

РСФРР у переддень створення СРСР на міжнародній арені збільшила активність. Ще восени 1921 р. відбулися переговори з Чехословаччиною, які завершилися підписанням 5 червня 1922 р. тимчасового договору, що передбачав також активізацію економічних відносин¹⁵². 6 червня 1922 р. було підписано тимчасовий договір між УСРР і Чехословаччиною про встановлення економічних та торгових відносин¹⁵³.

У березні 1922 р. у Москві почалися торгові переговори з Польщею. Більшовики були незадоволені політичними і деякими економічними вимогами поляків: РСФРР не повинна була підтримувати Литву, мала припинити антиверсальську пропаганду й не вимагати розширення транзиту до Німеччини та Австрії¹⁵⁴. Переговори було перервано. У другій половині 1922 р. Москва “неодноразово порушувала питання про торговий договір, проте Польща, посилаючись на невизнання радянської монополії зовнішньої торгівлі, ухилялася від переговорів. Зі свого боку Варшава вимагала виконання Москвою фінансових зобов’язань по Ризькому договору”¹⁵⁵. Ясна річ, УСРР у польському напрямку йшла у фарватері РСФРР.

У квітні 1922 р. відбулась відома Генуезька конференція (інтереси України представляла делегація РСФРР), у ході роботи якої західні експерти прямо ставили питання

¹⁴⁹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 296–298.

¹⁵⁰ Там же. – С. 298, 299.

¹⁵¹ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 531. – Арк. 6.

¹⁵² Молодяков В. Э. Несостоявшаяся ось: Берлин-Москва-Токио. – С. 143.

¹⁵³ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР: хронол. справ. – С. 243.

¹⁵⁴ Мельтохов М. Советско-польские войны. – С. 114.

¹⁵⁵ Там же. – С. 116.

про відміну радянської монополії зовнішньої торгівлі¹⁵⁶. Головним питанням конференції стало визнання більшовицькою владою боргів небільшовицьких режимів Росії. Як відомо, переговори зайшли в глухий кут, внаслідок чого, 16 квітня 1922 р. несподівано для всіх у Рапалло було укладено радянсько-німецьку угоду. Повноцінний договір РСФРР з Німеччиною підписано в Берліні 5 листопада 1922 р.¹⁵⁷ За ним Німеччина визнавала інші радянські республіки. Як зауважує Ж. Соколофф, “німецькі підприємці ... демонструють незвичайно сильне прагнення приручити більшовиків за допомогою комерції. Вони не хещуть ні звичайною торгівлею, ні спільними підприємствами ...”¹⁵⁸.

26 червня – 20 липня 1922 р. відбулася ще одна конференція – Гаазька – з урегулювання економічних відносин між РСФРР та країнами Заходу¹⁵⁹.

Хоча обидві конференції для більшовиків закінчилися в цілому невдало, вони дали можливість отримати публічний майданчик для висловлення своїх поглядів, сприяли встановленню двосторонніх контактів. Рапалло зумовило зближення “країни Рад” з Італією: 24 березня 1922 р. підписано радянсько-італійську торгову конвенцію, яка мала “розширити межі економічних відносин двох держав порівняно з договором від 26 грудня 1921 р.”¹⁶⁰ Щоправда, радянський уряд відмовився ратифікувати цю конвенцію (мовляв, італійці отримали надто багато привілеїв), але тенденція красномовна.

Неминучість та необхідність міжнародних контактів змусили радянський уряд “оздоровити фінансову ситуацію в країні: обов’язкова здача державі дорогоцінних металів була відмінена 4 квітня 1922 р., введено золотий “червонець”, який відповідав вартості 10 царських золотих карбованців (11 жовтня 1922 р.). Вільна конвертованість карбованця дозволила поживавити зовнішню торгівлю, а підписані у квітні 1922 р. договори з Німеччиною в Рапалло і торгових угод з Великобританією, Францією та Італією в 1924 р. зробили цей процес незворотнім”¹⁶¹. Ж. Соколофф з іронією зауважує, що радянській державі, “аби виграти війну на грошовому фронті, довелось піти на деякі ідеологічні пониження, а також на бюджетні обмеження”¹⁶².

Керівництво УСРР у квітні 1923 р. ще обурювалось обмеженнями зовнішньополітичної самостійності України. Наприклад, коли італійці звернулися до НКЗС СРСР з приводу невиконання раніше укладеного договору між компанією “Ллойд Трієстину” та Одеським губернським митним відділом, Москва виключила з переговорів українську сторону¹⁶³. Уряд УСРР був обурений тим фактом, що торгпредство РСФРР у Берліні, оголосивши себе торгпредством СРСР в односторонньому порядку, почало контролювати зовнішньоторговельні операції України в Німеччині¹⁶⁴. За влучним висловом С. Кульчицького, “Раковський продовжував ар’єргардні бої проти фактичної “автоно-

¹⁵⁶ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 129.

¹⁵⁷ Там же. – С. 130, 131.

¹⁵⁸ *Соколофф Ж.* Бедная держава. – С. 417.

¹⁵⁹ *Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф.* История Украинской ССР: хронол. справ. – С. 243.

¹⁶⁰ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 142, 143.

¹⁶¹ *Тибо П.* Эпоха диктатур. – С. 83.

¹⁶² *Соколофф Ж.* Бедная держава. – С. 321.

¹⁶³ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 22.

¹⁶⁴ Там само.

мізації” союзних республік під час розробки конституції СРСР у першій половині 1923 р.”, але програв¹⁶⁵.

У нотифікації від 13 липня 1923 р. Україна офіційно відмовилася від свого суверенітету у сфері зовнішньої торгівлі та митної справи¹⁶⁶. І все ж, незважаючи на факт створення СРСР, українські очільники намагалися забезпечити вплив України на загально-радянську політику й торгівлю. Про це свідчить текст записки “Pro Memoria”¹⁶⁷. Слід зазначити, що до часу прийняття першої Конституції СРСР (січень 1924 р.) УСРР ще мала якусь самостійність у сфері зовнішньої торгівлі.

Незадовго до смерті Леніна тодішні політичні керівники почали замислюватись над шляхами подальшого розвитку держави. Стратегія зовнішньоекономічної діяльності СРСР не була винятком. На XII з’їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) Л. Красін, за висловом Л. Кагановича, зазначив: “нам до зарізу потрібна допомога іззовні, тому що ми не можемо власними зусиллями якось швидше відновити господарство”. Каганович його критикує: “Що нам потрібні іноземні кредити, що ми готові були йти на відомих умовах на концесії, про це неодноразово заявляли Ленін і ЦК партії, але не за будь-яку ціну й не за ту, яку пропонує т. Красін. Оговоривши, що ми не повинні йти на принципові поступки в сфері суверенітету, в сфері територіальних поступок, в сфері відмови від нашого законодавства, т. Красін бачить вихід у тому, що “в сфері зовнішньої політики нам потрібен своєрідний НЕП”¹⁶⁸. Критикуючи заднім числом Красіна, Каганович виправдовує тим самим сталінську концепцію взяти ресурси у населення, а не на Заході, якому нізащо не можна поступатися. Та поки був живий Ленін, а Красін як нарком зовнішньої торгівлі всього СРСР не обмежувався ніким іншим у своїй діяльності, реалізовувалися саме його погляди.

Про тогочасну позицію Л. Красіна свідчить І. Майський: “... перед Радянською країною наразі лежать два можливих шляхи: або спиратися у своєму подальшому розвитку лише на свої власні внутрішні ресурси, або намагатися якомога ширше використовувати для цього фінансову допомогу буржуазного світу, зокрема Англії. Перший шлях повільніший, але надійніший, другий шлях більш швидкий, але небезпечніший, бо ставить наше господарство у відому залежність від недружніх нам сил. Однак Радянський уряд був би готовий ризикнути допустити відому інтервенцію іноземного капіталу в радянську промисловість у формі концесій і т. п. Проте ... цього замало. Для того, аби дати потужний поштовх господарському розвитку СРСР, треба отримати довгострокову позику, наприклад від Англії. І, якщо підійти до даного питання із загальноєвропейської точки зору, така позика була б тільки вигідна для Європи: адже без значного зростання зовнішньої торгівлі СРСР важко собі уявити відновлення всього європейського господарства, розладнаного війною 1914–1918 рр.”¹⁶⁹

Отже, Красін виступав фактично за другий шлях. Забігаючи наперед, визнаємо, що Й. Сталін наприкінці 1920-х р. вибере перший, тільки прискорений його варіант.

(Початок. Закінчення у наступному номері)

¹⁶⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – С. 237.

¹⁶⁶ ЦДАВО. – Ф. Р-4. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 42.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 23.

¹⁶⁸ Каганович Л. Памятные записки. – М.: Вагриус, 2003. – С. 318.

¹⁶⁹ Майский И. М. Воспоминание советского дипломата. – С. 89, 90.